

JEREMY BLACK

ΜΙΚΡΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΠΟΛΕΜΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

JEREMY BLACK

ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΠΟΛΕΜΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Πέτρος Γεωργίου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σειρά «Μικρή Ιστορία»

Jeremy Black, *Μικρή ιστορία του πολέμου*

Τίτλος πρωτοτύπου: *A Short History of War*

Μετάφραση: Πέτρος Γεωργίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Γιώργος Ανδρικόπουλος

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright© 2021, Jeremy Black

Copyright© για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2021

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα (χωρίς το κεφ. 40)

από τις εκδόσεις Yale University Press, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο, 2021

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη,

Αθήνα, Οκτώβριος 2023

Κ.Ε.Τ. Δ689 Κ.Ε.Π. 476/23

ISBN 978-618-07-0423-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ.

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
1. Οι απαρχές του πολέμου	13
2. Πόλεμος και πρώιμα κράτη	23
3. Αίγυπτος, Ασσυρία, Περσία	33
4. Αρχαία Κίνα	43
5. Ελλάδα και Μακεδονία	53
6. Ινδία	63
7. Ρώμη και Αννίβας	71
8. Η αυτοκρατορική Ρώμη και η πτώση της	82
9. «Σκοτεινοί Αιώνες».	91
10. Η διεξαγωγή πολέμου στο πλαίσιο της φεουδαρχίας	100
11. Κάστρα	108
12. Οι Σταυροφορίες	118
13. Μογγόλοι και Ταμερλάνος	127
14. Η διεξαγωγή πολέμου στη μεσαιωνική Ιαπωνία	137
15. Ο Νέος Κόσμος έως το 1500	148
16. Αφρική	155
17. Αυστραλασία και Ωκεανία	165
18. Η πυρίτιδα στην ξηρά	173
19. Το φρούριο νέου τύπου	183

20. Η εμβέλεια των πλοίων μεταμορφώνει τον κόσμο, 1400-1763	193
21. Η τοποθεσία της μάχης	202
22. Η πανίσχυρη Οθωμανική Αυτοκρατορία	210
23. Σύγκρουση Ιαπωνίας και Κίνας	219
24. Η εποχή των πολεμικών ιστιοφόρων, 1588-1827	227
25. Κίνα, Ρωσία και το τέλος της στέπας	235
26. Η κατάρρευση του ευρωπαϊκού ελέγχου στον Νέο Κόσμο, 1775-1825	243
27. Ναπολεόντειοι Πόλεμοι	251
28. Πόλεμοι εντός της Δύσης, 1816-1913	261
29. Ιμπεριαλισμός του δέκατου ένατου αιώνα	271
30. Η Κίνα από την κρίση μέχρι την ενοποίηση, 1839-1949	281
31. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	289
32. Μεσοπόλεμος: αξιολογώντας την απειλή.	300
33. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	310
34. Ψυχρός Πόλεμος	320
35. Οι πόλεμοι της αποαποικιοποίησης	330
36. Μετά τον Ψυχρό Πόλεμο	338
37. Ο πόλεμος σήμερα: ενδοκρατικές αναμετρήσεις	346
38. Οι αναμετρήσεις των μεγάλων δυνάμεων	355
39. Θεωρητικοί στρατιωτικής ιστορίας.	364
40. Υστερόγραφο: Ο Πόλεμος της Ουκρανίας	373
Συμπεράσματα	381
Επιλεγμένη βιβλιογραφία	389
Ευρετήριο	391

Οι απαρχές του πολέμου

Αν αποφύγουμε να πολεμήσουμε, φοβάμαι μήπως μεγάλη διχόνοια κλονίσει το φρόνημα των Αθηναίων και μηδίσουν· αν, όμως, πολεμήσουμε προτού κάποιοι Αθηναίοι αρχίσουν να κάνουν νοσηρές σκέψεις, μπορεί κάλλιστα, εφόσον οι θεοί κρατήσουν αμερόληπτη στάση, να επικρατήσουμε.

Ο Ηρόδοτος περιέγραψε δραματικά πώς ο Μιλτιάδης ο Νεότερος σκιαγράφησε, το 490 π.Χ., τι διακυβευόταν για την Αθήνα εν όψει της εισβολής των Περσών, της απειλητικής μεγάλης δύναμης της εποχής, αναδεικνύοντας τον ρόλο της θέλησης και της θεικής εύνοιας στο πλαίσιο των τότε αντιλήψεων γύρω από την επιτυχία στον πόλεμο. Όμως αυτά τα «αρχαία» λόγια ανήκουν στην πολύ πρόσφατη ιστορία, αν λάβουμε υπ' όψη μας τη συνολική διαδρομή του ανθρώπινου είδους. Ο πόλεμος υπήρχε εξ αρχής στην ανθρώπινη ζωή, αλλά όχι σε μεγάλη κλίμακα, και ασφαλώς όχι σε τέτοια όπως της εισβολής του 490 π.Χ., που κορυφώθηκε στη Μάχη του Μαραθώνα, με τους Αθηναίους να νικούν κατά κράτος τους αριθμητικά υπέρτερους Πέρσες.

Αντ' αυτού, οι άνθρωποι ήταν αναγκασμένοι να ανταγω-

νίζονται με άλλα ζώα για να εξασφαλίσουν την τροφή τους και να λαμβάνουν μέτρα ώστε να μη γίνουν οι ίδιοι τροφή για άλλα ζώα. Επίσης έπρεπε να μάχονται για να εξασφαλίσουν στέγη. Άρα οι πολεμικές συγκρούσεις δεν εμφανίστηκαν μόνο ως συνέπεια κάποιου εκμαυλισμού της ανθρωπότητας από την κοινωνία, με την έννοια της στροφής στη γεωργία και της παρεπόμενης κοινωνικής οργάνωσης, όπως υποστηρίχθηκε με ζήλο τη δεκαετία του 1960 από μελετητές που ασυναίσθητα αντέγραφαν ιουδαιοχριστιανικές αντιλήψεις αναφορικά με το προπατορικό αμάρτημα και την Πτώση του Ανθρώπου. Αν ενστερνιζόμασταν ένα τέτοιο αφήγημα, θα τοποθετούσαμε την αρχή των πολεμικών συγκρούσεων μόλις στο τελευταίο δέκατο της ιστορίας μας ως είδους. Όμως ο πόλεμος είναι εγγενής πτυχή της ανθρώπινης συνύπαρξης. Μάλιστα, η μελέτη των σύγχρονων κοινωνιών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, όπως εκείνων της Αμαζονίας και της Νέας Γουινέας, δείχνει ότι η σύγκρουση ανάμεσα σε ανθρώπινες ομάδες, είτε κυνηγών-τροφοσυλλεκτών είτε μόνιμα εγκατεστημένων πληθυσμών, αποτελούσε στο παρελθόν πιο διαδεδομένη πρακτική. Η σύγκρουση με άλλες ανθρώπινες ομάδες, για την εξασφάλιση κυνηγότοπων, για την εξασφάλιση δούλων, ιδίως για ζευγάρωμα και/ή ενσωμάτωση στη φυλή, ή ως απόδειξη ανδρισμού, αποτελούσε τμήμα του ίδιου συνεχούς που περιλάμβανε και τη σύγκρουση με τα ζώα. Και όντως, η τελευταία αρκούδα της Γερμανίας σκοτώθηκε μόλις το 1797.

Η νίκη των ανθρώπων επί των ζώων σε μια σύγκρουση που διατρέχει όλη την ανθρώπινη ιστορία και σήμερα παίρνει νέες μορφές, καθώς μαχόμαστε ενάντια σε πλάσματα αόρατα με γυμνό μάτι, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό σε έμφυτες σωματικές και διανοητικές ιδιότητες των ανθρώπων, αλλά και στην ικανότητά τους να τις αξιοποιούν για να αυξήσουν τις

πιθανότητες επιτυχίας τους. Ένας βασικός παράγοντας από σωματική άποψη ήταν η ιδιότητα της εφίδρωσης εν κινήσει, τη στιγμή που πολλά ζώα πρέπει να σταματήσουν να κινούνται για να ιδρώσουν. Αυτή η ιδιότητα αποτέλεσε μεγάλο πλεονέκτημα, και στην καταδίωξη και στη φυγή.

Η ικανότητα γλωσσικής επικοινωνίας συντέλεσε καθοριστικά ώστε οι άνθρωποι να κυνηγούν και να μάχονται ομαδικά. Η ομαδικότητα, μια ικανότητα που έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην αντίσταση απέναντι σε άλλους θηρευτές και στο κυνήγι της μεγαπανίδας, ιδίως μαστοδόντων και μαμούθ, μπορούσε βέβαια να αφορά και τις συγκρούσεις με άλλους ανθρώπους. Η γλώσσα, εξάλλου, συνέβαλε σημαντικά στη διάδοση και στη βελτίωση των καινοτομιών.

Επρόκειτο για μια καίρια πτυχή της μαθησιακής διεργασίας, που διέκρινε τους ανθρώπους από άλλα ζώα που μπορούσαν να προβάλλουν αντίσταση, και έκτοτε παραμένει σημαντική. Η εν λόγω διεργασία δεν ήταν κάποια αυτόματη απόκριση στις περιστάσεις ή κάποια μη συνειδητή διαδικασία της εξέλιξης, αλλά προέκυψε από προσπάθειες αξιοποίησης ευκαιριών και αξιολόγησης αποκρίσεων, με τους ανθρώπους να δρουν ως παράγοντες μεταβολής. Επρόκειτο για μια διεργασία στην οποία έπαιξαν ρόλο η κοινωνική οργάνωση και η γλώσσα και μέσω της οποίας οι άνθρωποι διαφοροποιήθηκαν από τα άλλα είδη.

Η ανάπτυξη εργαλείων υπήρξε μια μείζων, αλλά όχι η μοναδική, πτυχή αυτής της εξέλιξης· οι ιδιότητες που εμφάνιζαν οι πέτρες, τα ξύλα, τα οστά, οι δορές, τα κέρατα, η φωτιά και ο πηλός αξιοποιήθηκαν για τη δημιουργία και τη βελτίωση όπλων και καταλυμάτων. Οι πυρόλιθοι αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμοι, ιδίως ως κεφαλές πελέκων, και βελτιώθηκαν οι τεχνικές της επεξεργασίας τους. Τα σύνθετα εργα-

λεία, ειδικά οι αιχμές και οι λεπίδες με ξύλινη ή οστέινη λαβή, ήταν ιδιαίτερα σημαντικά. Τα δόρατα και τα βέλη απέκτησαν λίθινη αιχμή, που αύξησε τη διατηρητική ισχύ τους.

Τα εκτοξευόμενα όπλα βοήθησαν τους ανθρώπους να νικούν ζώα που διέθεταν έμφυτα αμυντικά και επιθετικά όπλα, όπως νύχια, κέρατα, χαυλιόδοντες και σκληρό δέρμα, και άρα ήταν πιο προικισμένα για μάχη. Οι άνθρωποι χρειάζονταν όπλα που θα τους επέτρεπαν να κρατούν απόσταση ασφαλείας από τα ζώα. Επιπλέον, τα εργαλεία, όπως οι μεγάλες λίθινες αιχμές που μπορούσαν να διαπεράσουν το δέρμα των μαμούθ, τους έδιναν τη δυνατότητα όχι μόνο να σκοτώνουν, αλλά και να τεμαχίζουν τα θηράματα, προκειμένου να τα τρώνε και έτσι να προσλαμβάνουν τις ανάλογες πρωτεΐνες. Οι πρωτεΐνες του κρέατος και του ψαριού απαιτούσαν λιγότερο χρόνο για την πέψη τους απ' ό,τι εκείνες των ωμών λαχανικών και φρούτων.

Στην Ευρώπη όλη η μεγαπανίδα, συμπεριλαμβανομένων των μαχαιροδόντων, των γιγαντιαίων ελαφιών και των τριχωτών ρινόκερων, εξαφανίστηκε, και το ίδιο συνέβη στην Κεντρική Αμερική με τους μαστόδοντες και τους γιγάντιους αρμαδίλους. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν αναμφίβολα οι περιβαλλοντικές μεταβολές, αλλά και η ικανότητα των ανθρώπων να εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις. Οι κυνηγετικές τους δεξιότητες τους εξασφάλισαν καλύτερη προσαρμογή, σε σχέση με άλλα ζώα, στις αβέβαιες και ρευστές συνθήκες που προέκυψαν από την υποχώρηση των παγοκαλυμμάτων στο τέλος της πιο πρόσφατης Εποχής των Παγετώνων, γύρω στο 10000 π.Χ. Ως εκ τούτου, ο πληθυσμός των τριχωτών ρινόκερων, που φαίνεται ότι παρέμεινε κατ' ουσίαν σταθερός μεταξύ 27000 π.Χ. και 16500 π.Χ. περίπου, παρά την ανθρώπινη παρουσία, ίσως επειδή οι ρινόκεροι αποτελούσαν πολύ επικίνδυνο θή-

ραμα, σημείωσε πτωτική τάση από το 12700 π.Χ., πιθανόν εξαιτίας των επιπτώσεων της παγκόσμιας θέρμανσης, ώσπου το συγκεκριμένο είδος εξαφανίστηκε.

Στην Τάιμα-Τάιμα, μια παραλιακή τοποθεσία της Βενεζουέλας όπου η ανθρώπινη παρουσία χρονολογείται από το 12200-10980 π.Χ., ανακαλύφθηκε οστό μαστόδοντα τρυπημένο από δόρυ. Ένας ταφικός λάκκος που ανακαλύφθηκε πρόσφατα στην Αλάσκα περιείχε ανθρώπινα οστά, από το 9500 π.Χ. περίπου, που είχαν εναποτεθεί σε ένα στρώμα από αιχμές κεράτων ελαφιών και όπλα. Έχουμε πολλές απεικονίσεις μαχών ανάμεσα σε ανθρώπους και σε ζώα σε προϊστορικές σπηλαιογραφίες, αλλά και, αργότερα, σε ρωμαϊκά ψηφιδωτά. Οι σπηλαιογραφίες στο Κουέβα δε λα Βιέχα, στην Ισπανία, απεικονίζουν άντρες με τόξα να κυνηγούν αρσενικά ελάφια· οι βραχογραφίες από το οροπέδιο Τασιλί ν'Άτζερ στη Σαχάρα, που χρονολογούνται στο 6000 π.Χ. περίπου, απεικονίζουν το κυνήγι καμηλοπαρδάλεων και στο Κασμίρ, στην τοποθεσία Μπουρζαχάμα, απεικονίζονται κυνηγοί και ένας ταύρος από το 4300 π.Χ. περίπου. Το κυνήγι επίσης αποτελεί βασικό θέμα της τέχνης των Μάγια, στην Κεντρική Αμερική. Εξάλλου, σε όλες τις μυθολογίες απαντώνται αφηγήσεις για μάχες ανάμεσα σε ανθρώπους και σε ζώα.

Το ευρύ φάσμα ικανοτήτων που διέθεταν οι άνθρωποι τους βοήθησε στον αγώνα τους ενάντια σε άλλα σαρκοβόρα, στην εξημέρωση κάποιων ζώων που προσαύξησαν τις ανθρώπινες δυνατότητες, ιδίως αναφορικά με τη γεωργία, τις μετακινήσεις και τις μεταφορές, και τη δημιουργία ασφαλούς περιβάλλοντος για τη μετάβαση σε ένα νέο στάδιο της ανθρώπινης επενέργειας στη γη, δηλαδή την αγροκαλλιέργεια και τη συνακόλουθη ανάπτυξη μόνιμων οικισμών. Οι εξελίξεις συνέβησαν σε διαφορετικό χρόνο κατά τόπους, ανάλογα με τον

βαθμό διάδοσης των καινοτομιών, αλλά και την πυκνότητα των ανθρώπινων πληθυσμών, την ευχέρεια επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες ομάδες, καθώς και τη μορφολογία του εδάφους, την ύπαρξη ασφαλών καταφυγίων και τον διαφορετικό αντίκτυπο της κάθε Εποχής των Παγετώνων. Η ποικιλία αυτών των εξελικτικών ρυθμών οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο φυσικό περιβάλλον, ωστόσο οι άνθρωποι μπορούσαν να αλλάξουν τα δεδομένα, ιδίως αποφυλώνοντας δασικές εκτάσεις για γεωργικούς σκοπούς, κάτι που επίσης μείωνε τα ασφαλή καταφύγια των άγριων ζώων. Η αλιεία βελτιώθηκε χάρη στην ανάπτυξη καμακιών, τόξων και βελών, αλλά και στην προσαρμογή των πλεούμενων σε συγκεκριμένα υδάτινα περιβάλλοντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι τα *fassonis* –καλαμένια, πλατυκάρινα αλιευτικά σκάφη που χρησιμοποιούνται για ψάρεμα στα έλη και στις λιμνοθάλασσες κοντά στη χερσόνησο Σίνις στη Σαρδηνία–, ενώ παρόμοια σκάφη υπήρχαν και αλλού.

Καθώς ο ανθρώπινος πληθυσμός αυξανόταν και τα σαρκοβόρα ζώα - ανταγωνιστές ωθούνταν στις παρυφές, μακριά από κατοικημένες περιοχές, στο πλαίσιο ενός πολέμου που έπρεπε να κερδηθεί, η σύγκρουση μεταξύ ανθρώπων αποκτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα. Η έκταση, η χρονολόγηση και η εξήγηση αυτών των συγκρούσεων αποτελούν θέματα για τα οποία δεν υπάρχει ομοφωνία, ενώ το ίδιο ισχύει και για το ερώτημα αν είναι δόκιμο τέτοιες συγκρούσεις να αποκαλούνται «πόλεμοι». Ορισμένοι θεωρούν ότι η χρήση όπλων δε σημαίνει οπωσδήποτε πολεμική σύγκρουση, και πίσω από τα σκελετικά κατάλοιπα που φανερώνουν βίαιο θάνατο μπορεί να κρύβεται κάποια δολοφονία ή διένεξη, και όχι μια πολεμική σύρραξη. Τέτοια περίπτωση είναι αυτή του «Έτσι», του «ανθρώπου των πάγων» από το Νότιο Τιρόλο, που έζησε γύ-

ρω στο 3300 π.Χ. και έφερε χάλκινο πέλεκυ και μαχαίρι και βέλη με αιχμή από πυρόλιθο. Πιθανότατα είχε επιτεθεί σε άλλους και τραυματίστηκε ή σκοτώθηκε με παρεμφερή όπλα.

Διάφορα τέτοια ζητήματα τίθενται από τα ίχνη μίας από τις αρχαιότερες, κατά τα φαινόμενα, μάχες στην Ευρώπη, που ανακαλύφθηκαν το 1996 από ερασιτέχνη αρχαιολόγο στην κοιλάδα του ποταμού Τολλένζε στη βορειοανατολική Γερμανία, και ενδέχεται μάλιστα να αποτελούν τα παλαιότερα γνωστά τεκμήρια πολέμου στη Γηραιά Ήπειρο. Πέραν από ανθρώπινα κατάλοιπα, ιδίως ένα κρανίο με τραύμα από αμβλύ αντικείμενο, πιθανώς ρόπαλο, και ένα βραχιόνιο οστό τρυπημένο από αιχμή βέλους, βρέθηκαν και όπλα, μεταξύ των οποίων και ένα μπρούντζινο σπαθί, αιχμές βέλους από πυρόλιθο και μπρούντζο, ρόπαλα, αιχμές δόρατος και ξιφίδια. Οι αρχικές έρευνες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μάχη είχε διεξαχθεί γύρω στο 1200 π.Χ., περίπου όταν καταστράφηκε η Τροία, με τη συμμετοχή έως και τεσσάρων χιλιάδων πολεμιστών, εκ των οποίων πιθανόν σκοτώθηκαν οι χίλιοι τετρακόσιοι, και είχε προκύψει από μια εισβολή από τη νότια Γερμανία στη βόρεια· αλλά μια γενετική ανάλυση που έγινε πιο πρόσφατα έδειξε ότι δεν υπήρχαν πολλοί συγγενείς μεταξύ των νεκρών, κάτι που καθιστούσε απίθανο το ενδεχόμενο να επρόκειτο για κάποια ομάδα μεταναστών. Αντ' αυτού, πλέον προτείνεται η ερμηνεία ότι επρόκειτο μάλλον για ενέδρα σε εμπορικό καραβάνι παρά για πολεμική σύγκρουση. Παρόμοιες εναλλακτικές ερμηνείες επιδέχονται και τα ευρήματα από άλλες τοποθεσίες, όπως και οι διηγήσεις, τα κείμενα και οι εικόνες του παρελθόντος.

Το πρόβλημα του καθορισμού της ορολογίας των εχθροπραξιών, και άρα της ιστορικής αξιολόγησής τους, έγκειται εν μέρει στην υπόθεση ότι οι συρράξεις μεταξύ κρατών ήταν

πιο σημαίνουσες από αυτές μεταξύ άλλων οργανωμένων ομάδων, όπως οι φυλές. Αυτή η προσέγγιση είναι βολική, αν εκλάβουμε τον πόλεμο ως «κοινωνική κατασκευή» και πτυχή της οικοδόμησης κρατών, αλλά δεν ευσταθεί αναφορικά με μεγάλο μέρος του πλανήτη, ιδιαίτερα για κοινωνίες των οποίων η φιλοπόλεμη διάθεση κατά το παρελθόν τεκμαίρεται από την αδιάσπαστη προφορική παράδοση, όπως συμβαίνει με τους Μαορί της Νέας Ζηλανδίας, τους Αβορίγινες της Αυστραλίας, τους Πολυνήσιους και τους Μελανήσιους του Ειρηνικού και τους Ινουίτ του Αρκτικού Κύκλου. Εξάλλου, η φιλοπόλεμη διάθεση αποτελεί θέμα αφηγήσεων γύρω από την εγκαθίδρυση μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων, στις οποίες διαδραματίζουν μείζονα ρόλο πολεμιστές, όπως η κοσμογονική αφήγηση στο *Πούρουσα Σούκτα*, τον *Ύμνο του αρχέγονου ανθρώπου*, από την Ινδία του δέκατου αιώνα π.Χ.

Το βασικό στοιχείο είναι η θέληση για μάχη και όχι η φύση της ομαδικής οργάνωσης, ανεξαρτήτως κλίμακας. Αυτή η θέληση, που μπορεί να εκληφθεί ως φιλοπόλεμη διάθεση ή πολεμική επιθετικότητα, υπερβαίνει την απρόσφορη διάκριση που ενίοτε γίνεται ανάμεσα στον ορθολογισμό και στον ανορθολογισμό ως παράγοντα που οδηγεί σε πόλεμο. Η φιλοπόλεμη διάθεση μπορεί να εκληφθεί είτε ως ορθολογική είτε ως ανορθολογική απόκριση στις περιστάσεις, είτε και τα δύο. Εξάλλου, η εχθρότητα και οι συγκρούσεις δεν αποτελούν κάτι το αποκομμένο, αλλά, αντιθέτως, τοποθετούνται σε ένα φάσμα.

Ο πόλεμος προκύπτει από τη φιλοπόλεμη διάθεση που εκδηλώνεται ως θέληση και ετοιμότητα για μάχη, και όχι επειδή κάποιες παρεξηγήσεις οδηγούν σε ανακριβείς υπολογισμούς αναφορικά με το συμφέρον και την ενδεδειγμένη απόκριση σε μια περίπτωση. Η καταφυγή στον πόλεμο συνιστά

εκούσια επιλογή της αβεβαιότητας και των θετικών συνδηλώσεων του ρίσκου, και επίσης οφείλεται σε ατομικές και σε κοινωνικές νόρμες, ιδίως αναφορικά με την αρρενωπότητα και τον ανταγωνισμό.

Οι εξελικτικοί παράγοντες που συμβάλλουν στην επιβίωση, καθώς και η συντροφικότητα και η συγκινησιακή διέγερση, η ίδια η ευχαρίστηση και η ανακούφιση που νιώθουν πολλοί άνθρωποι στη μάχη, είτε κατά μόνας είτε από κοινού με άλλα μέλη της ομάδας, αποτελούν σημαντικές πτυχές αυτής της συνθήκης και απαντώνται σε ευρύ φάσμα πολιτισμικών περιβαλλόντων. Το μαρτυρούν οι σύγχρονες αναπαραστάσεις μαχών, αν και οι παράμετροι αυτές δεν εκφράζουν όσους εξαναγκάζονται να πολεμήσουν. Η συλλογική ταυτότητα και η κοινωνική θέση είναι σημαντικά στοιχεία των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και συνάρτηση της εκάστοτε κουλτούρας και πολιτικής κατάστασης.

Συν τω χρόνω οι άνθρωποι ασφαλώς επικεντρώθηκαν στην οργανωμένη μάχη ανάμεσα σε ανθρώπινες ομάδες, αντί στη μάχη με τα ζώα, αν και ενδέχεται αυτό να ίσχυε σε κάποιον βαθμό από τις απαρχές των ανθρώπινων κοινωνιών, ή τουλάχιστον από τότε που ήρθαν σε επαφή μεταξύ τους φατρίες τροφοσυλλεκτών. Επίσης οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε ένα επιχείρημα που συχνά ακούγεται, ότι δηλαδή ο πόλεμος στις απαρχές του ήταν τελετουργικός και, εν μέρει λόγω αυτής της διάστασής του, περιορισμένος, και ότι η πραγματική ιστορία των πολεμικών συγκρούσεων είναι διαφορετική, καθώς τα τεκμήρια σχετικά με τον σκοπό και τη φύση των πρώιμων πολεμικών συγκρούσεων είναι περιορισμένα. Επιπλέον, η τελετουργική διάσταση δε συνεπαγόταν ότι ο πόλεμος δεν ήταν προμελετημένος, φονικός και βάνουσος – όπως δε συνεπάγονται κάτι τέτοιο τα τελετουργι-

κά στοιχεία που εξακολουθούν να υφίστανται σήμερα, όπως οι στολές, η στρατιωτική μουσική, οι ιεραρχίες και τα γλωσσικά ιδιώματα των διαφόρων στρατών. Οφείλουμε να έχουμε πάντα κατά νου αυτή τη διάσταση του πολέμου. Γι' αυτό ο εξερευνητής Τζον Σκοτ, που έγραψε για την Καραϊβική τον δέκατο έβδομο αιώνα, παρατηρεί αναφορικά με τον κανιβαλισμό των ιθαγενών:

Μάλλον τρώνε για να βγάλουν το άχτι τους, μασώντας μια μπουκιά και φτύνοντάς τη, παροτρύνοντας έτσι ο ένας τον άλλο να αντιμετωπίσουν με αγριότητα και βαναυσότητα τους εχθρούς, σαν να ευχαριστούσε αυτό τους θεούς τους, και έκαναν μεγάλο λάθος όσοι υποστήριξαν ότι οι Νότιοι Ινδιάνοι τρώνε ο ένας τον άλλο για να τραφούν.

Τέτοιες κοινωνικές συμβάσεις ως πτυχή της ομαδικής δυναμικής πιθανότατα αποτελούσαν ήδη ζήτημα από τότε που άρχισαν οι πολεμικές συγκρούσεις.

Πόλεμος και πρώιμα κράτη

Έχουν στη μάχη την ταχύτητα του αλόγου, την ευστάθεια του πεζικάριου· και, χάρη στην καθημερινή πρακτική εξάσκηση, αποκτούν τέτοια δεξιοτεχνία, ώστε να φρενάρουν τα άλογά τους και να στρίβουν ακαριαία, ακόμη και με τη μέγιστη ταχύτητα σε απότομη κατηφόρα.

Ιούλιος Καίσαρας, για τα βρετανικά άρματα που συνάντησε κατά την εισβολή του το 55 π.Χ.

Ο πόλεμος για την Τροία, που διεξήχθη κοντά στα Δαρδανέλια της σημερινής Τουρκίας γύρω στο 1194-1184 π.Χ., την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, και περιβάλλεται από την αχλή του μύθου, δείχνει σε πόσο μεγάλο βαθμό οι αφηγήσεις μέσω των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους σχετιζόνταν με τον πόλεμο, τόσο μεταξύ θεών όσο και ανθρώπων. Η *Ιλιάδα* λοιπόν, η επική αφήγηση του Τρωικού Πολέμου, είναι μία από τις αρχαιότερες σωζόμενες πολεμικές αφηγήσεις. Το βασικό πολεμικό κίνητρο εδώ είναι η τιμή, η τιμή που απέρρευε από τον έλεγχο πάνω σε μια γυναίκα, την Ελένη, σύζυγο του βασιλιά της Σπάρτης Μενέλαου, η οποία απήχθη και μεταφέρθηκε στην Τροία, αλλά επίσης, και πιο

ουσιαστικά, σε αυτή και σε άλλες πολεμικές αφηγήσεις, από τις σχέσεις μεταξύ αντρών. Αναφορικά με την Ινδία, επίσης, βλέπουμε τον ρόλο των δυναστικών ερίδων και των καθοριστικών μαχών, ιδίως των μαχών της Κουρουκσέτρα και των Δέκα Βασιλιάδων στα μεγάλα σανσκριτικά έπη *Μαχαμπχάρατα* και *Ραμάγιανα*.

Παρομοίως, ο πόλεμος έπαιζε κεντρικό ρόλο στις θρησκευτικές αφηγήσεις, όπως η Παλαιά Διαθήκη της Βίβλου, με τα τέκνα του Ισραήλ να κατακτούν την Ιερικώ και άλλους στόχους. Έχουν επιβιώσει πολεμικά τελετουργικά, όπως αυτά του Νοτιοδυτικού Ειρηνικού, τα οποία σήμερα γίνονται παραστάσεις για τους τουρίστες. Αυτά συχνά αναπαριστούν αναμετρήσεις με άλλες φατρίες και με πλάσματα που είναι κατά το ήμισυ ζώα και κατά το ήμισυ θεοί. Στις αφηγήσεις και στα τελετουργικά οι θεοί συνήθως παρουσιάζονταν ως πολεμοχαρείς και αντιπροσωπεύονταν από τους ηγεμόνες, κάτι που ίσχυε στην Ιαπωνία έως τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Αυτή η συνθήκη αποτελούσε μέρος μιας διεργασίας συσχετισμού της επιτυχίας της μιας φυλής εις βάρος άλλων με τη σύγκρουση μεταξύ θεοτήτων, στο πλαίσιο ενός εγγενώς ανταγωνιστικού συστήματος. Η διεργασία αυτή, επίσης, οδήγούσε στην πνευματική ένωση των κατακτητών με τη γη που κατακτούσαν. Η πολυθεϊστική φύση των περισσότερων θρησκευτικών συστημάτων έδινε έδαφος για να αναπτυχθούν αφηγήσεις για αντιμαχόμενους θεούς, ενώ στις μονοθεϊστικές θρησκείες, όπως ο ιουδαϊσμός, η μάχη διεξαγόταν ανάμεσα στον «αληθινό Θεό» και στις παγανιστικές λατρείες, όπως εκείνη του Βάαλ. Έτσι, ο αγώνας των Εβραίων ενάντια στους Φιλισταίους παρουσιαζόταν ως θρησκευτική σύγκρουση σε όλα τα επίπεδα.

Από μία άλλη σκοπιά, που ωστόσο είναι σχετική με αυτό, τα θρησκευτικά τελετουργικά και κτίσματα αποτελούσαν μια πτυχή της προστασίας των κοινοτήτων, αλλά και προϋπέθεταν ασφάλεια. Τα προστατευμένα συγκροτήματα ναών αποτελούσαν βασικό στοιχείο των πρώτων πόλεων, όπως συνέβαινε στη Νιπούρ της Μεσοποταμίας (Ιράκ), που από το 2100 π.Χ. διέθετε τείχη γύρω από τους ναούς της.

Η ιστορία του πολέμου δε σχετιζόταν απλώς με την αιωνιότητα της θρησκείας, αλλά ήταν επίσης τόσο παλιά όσο και η ανθρωπότητα – μάλιστα είναι η ιστορία της ανθρωπότητας. Είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ανθρώπινη εμπειρία. Οι κοινωνίες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, με τη φιλοπόλεμη διάθεσή τους, συνέχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο, εντούτοις η καθιερωμένη αφήγηση αναφορικά με την ανάπτυξη της ανθρωπότητας εστιάζει στις κοινωνίες της γεωργικοκτηνοτροφίας, της μόνιμης εγκατάστασης, της μεταλλουργίας και του εμπορίου. Ο πόλεμος και τα βελτιωμένα όπλα αποτελούσαν μέρος της εξίσωσης, με τα τελευταία να αναπτύσσονται για να είναι πιο χρήσιμα στη μάχη, καθώς γίνονταν και πιο φονικά και πιο εύχρηστα. Η αντικατάσταση της Εποχής του Λίθου από διαδοχικές εποχές μετάλλων, που συντελέστηκε σε διαφορετικές χρονικές στιγμές από τόπο σε τόπο, βαθμιαία κατέστησε παρωχημένα τα λίθινα όπλα, όπως εκείνα που ήταν φτιαγμένα από πυρόλιθο και οφιδιανό. Τα μεταλλικά όπλα ήταν πιο εύχρηστα και μεταφέρονταν πιο εύκολα. Τα όπλα από πυρόλιθο από την άλλη μεριά, που επίσης προϋπέθεταν πολλά στάδια επεξεργασίας και συναρμολόγησης, ήταν πολύ πιο κοφτερά από τα αντίστοιχα μεταλλικά, αλλά, σε αντίθεση με τα τελευταία, φθείρονταν πιο εύκολα με τη χρήση και ήταν βαρύτερα.

Την περίοδο 7000-5000 π.Χ., τόσο στη δυτική Ασία όσο και

στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, ανακαλύφθηκε ότι τα μέταλλα μπορούσαν να διαχωριστούν από τα μεταλλοφόρα κοιτάσματα μέσω της θέρμανσης. Η φωτιά, λοιπόν, έγινε σημαντικό κομμάτι της ανάπτυξης οπλισμού και συνιστά ένα παράδειγμα της εξάρτησης του πολέμου από τεχνολογίες που δεν είχαν αναπτυχθεί για τέτοιους σκοπούς. Κανένα μεταλλικό όπλο δε θα είχε κατασκευαστεί χωρίς την τεχνολογία τήξης και επεξεργασίας μετάλλων. Πρώτα χρησιμοποιήθηκαν τα μαλακά μέταλλα, που λιώνουν σε χαμηλές θερμοκρασίες, οπότε ο χαλκός, του οποίου η επεξεργασία ήταν πιο εύκολη, αποτέλεσε τη βάση της τεχνολογίας των μετάλλων πριν από τον σίδηρο, του οποίου η επεξεργασία ενέχει μεγαλύτερες δυσκολίες. Τον χαλκό διαδέχθηκε ο μπρούντζος, κράμα χαλκού και κασσίτερου, που ήταν πιο σκληρό και ανθεκτικό από τον αμιγή χαλκό. Τα αρχαιότερα μπρούντζινα σπαθιά φτιάχτηκαν πριν από το 3000 π.Χ., στην περιοχή της σημερινής Τουρκίας. Αυτή η αλλαγή στον οπλισμό είχε κοινωνικές συνέπειες, καθώς τα μέταλλα απαιτούσαν εμπόριο, ιδίως για την απόκτηση κασσίτερου, και επεξεργασία.

Το 1300 π.Χ. υπήρχαν τέτοια σπαθιά σε όλη την Ευρώπη. Βελτιώθηκαν οι τακτικές μάχης και αναπτύχθηκαν σύνθετες τεχνικές ξιφομαχίας. Τέτοιες τεχνικές έπαιζαν σημαντικό ρόλο αναφορικά με όλα τα όπλα και αποτελούσαν μέρος της πολύπλευρης προσαρμογής και εφαρμογής των ανθρώπινων δεξιοτήτων στις πολεμικές συγκρούσεις.

Η σφεντόνα ήταν άλλο ένα μακρόβιο, αλλά γενικά υποτιμημένο, όπλο, σίγουρα γνωστό στη Νεολιθική Εποχή και ίσως ακόμη πιο παλιά. Είχε σχετικά μικρό βεληνεκές, ιδίως σε σύγκριση με το τόξο, αλλά ήταν επικίνδυνη, ειδικά στα χέρια εκείνων που ήξεραν να τη χρησιμοποιούν, που γνώριζαν να διαλέγουν πέτρες κατάλληλες για να βρίσκουν στό-

χο. Έχουν βρεθεί σφεντόνες σε πολλά μέρη του κόσμου, όπως το Περού, η Νεβάδα, η Αίγυπτος, οι Βαλεαρίδες Νήσοι και η Μικρά Ασία. Επιπλέον, οι σφεντόνες που προσαρμόζονταν σε μακριά ράβδο παρείχαν βελτιωμένη βολή. Τέτοιες σφεντόνες έπαιζαν ανάλογο ρόλο με τους εκτοξευτές δοράτων, κατ' ουσίαν δηλαδή καθιστούσαν μακρύτερο το χέρι που εκτόξευε το βλήμα.

Εξελίξεις υπήρξαν και στα οχυρά. Οι πρώτες οχυρώσεις βασιζόνταν κυρίως σε μορφολογικά χαρακτηριστικά του εδάφους, όπως οι πλαγιές, χάρη στην υπερυψωμένη θέση που παρείχαν, καθώς και σε ομόκεντρα τείχη που προστάτευαν διαδοχικούς τοιχισμένους περιβόλους. Οι πολυώροφοι πύργοι ήταν μεταγενέστερη εξέλιξη, οι οποίοι μάλλον διαδόθηκαν από περιοχές όπου έχουμε παλαιότερα δείγματά τους, όπως η Ανατολική Μεσόγειος κυρίως. Τα περισσότερα φρούρια ήταν μικρότερης κλίμακας απ' ό,τι τα μείζονα οχυρά της Εποχής του Χαλκού, όπως εκείνο των Μυκηνών στην Ελλάδα, του οποίου τα ερείπια παραμένουν εντυπωσιακά. Έτσι, ο Αργαρικός Πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού στη νοτιοανατολική Ισπανία, που άκμασε την περίοδο 2200-1550 π.Χ., είχε τειχισμένους οικισμούς πάνω σε λόφους. Η αρχαιολογική έρευνα έχει τεκμηριώσει σύνθετες οχυρώσεις, όπως στη Λα Μπαστίδα, όπου το 2012-13 ανακαλύφθηκαν λίθινα τείχη που εν μέρει πλαισίωναν μια είσοδο και επέτρεπαν την πλαγιοκόπηση των επιτιθέμενων, καθώς και πέντε συμπαγείς, τετράγωνοι πύργοι που προεξέχουν και στηρίζονται σε επιμελώς κατασκευασμένα θεμέλια για να μην κατρακυλήσουν στην απότομη λοφοπλαγιά, κάτι που αποτελεί αξιοσημείωτο επίτευγμα. Οι πύργοι ευνοούσαν τη ρίψη αντικειμένων. Οι οχυρώσεις σε λόφους, οι ακροπόλεις, ήταν ευρέως διαδεδομένες, όπως στον πολιτισμό των Χετταίων στην περιοχή της σημε-

ρινής Τουρκίας, με το υψόμετρο να προσφέρει και ορατότητα και αμυντικό πλεονέκτημα.

Τα άλογα είχαν ήδη εξημερωθεί από το 4000 π.Χ. στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου και μέχρι το 1700 π.Χ. χρησιμοποιούνταν σε ένα νέο οπλικό σύστημα, το πολεμικό άρμα, το οποίο, όπως συνέβη αργότερα με το τανκς και τη μηχανή εσωτερικής καύσης, αντικατόπτριζε τη χρήση μιας νέας ενεργειακής πηγής, εν προκειμένω του αλόγου, αλλά και τις εξελίξεις της μεταλλουργίας. Οι κοινωνίες που δε διέθεταν άλογα δεν είχαν ούτε άρματα, κάτι που υπογραμμίζει τη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη και στη χρήση όπλων.

Η χρήση τροχοφόρων οχημάτων, που υπήρχαν ήδη γύρω στο 3500 π.Χ. στη Νοτιοδυτική Ασία, ήταν βασική παράμετρος της ανάπτυξης αρμάτων, στα οποία τελικά καθιερώθηκαν οι ακτινωτοί, αντί οι συμπαγείς, τροχοί, με συνέπεια τη μείωση του βάρους τους, ενώ ηνία συνδεδεμένα με στομίδες παρείχαν έναν τρόπο ελέγχου των αλόγων. Τα άρματα, που επίσης εξυπηρετούσαν στη διάκριση των στρατιωτών μεταξύ τους και στην οργάνωση του πεδίου της μάχης, χρησίμευαν και ως εξέδρες για τοξότες και άλλους πολεμιστές και αποτελούσαν ισχυρό όπλο, τόσο κατά του πεζικού όσο και του ιππικού. Το σύνθετο τόξο, που σύμφωνα με τις ενδείξεις χρησιμοποιείτο τουλάχιστον από το 2200 π.Χ. στη Μεσοποταμία και μπορεί, χάρη στην κατασκευή και στο σχήμα του, να αποθηκεύσει θλιπτική και εφελκυστική ενέργεια, αποτελεί ένα παράδειγμα του συνδυασμού δεξιοτήτων που απαιτούνταν για τη δημιουργία ενός οπλικού συστήματος και, όπως το άρμα, ένα μηχανικό επίτευγμα που αντικατοπτρίζει σημαντική δεξιοτεχνία και μια ικανότητα ανάπτυξης στο πλαίσιο ενός περιβάλλοντος φυσικών αγαθών.

Τα άλογα και τα άρματα είχαν και συμβολικό ρόλο, όπως στην *ασβαμέντα*¹ της Βεδικής Ινδίας, στο πλαίσιο της οποίας οι περιπλανήσεις ενός θυσιαστήριου αλόγου, με τη συνοδεία πολεμιστών, νομιμοποιούσαν αξιώσεις διεκδικητών της εξουσίας και αποτελούσαν αιτία συγκρούσεων. Στη μυκηναϊκή Ελλάδα και στη Βρετανία της Εποχής του Σιδήρου οι ισχυροί ενταφιάζονταν μαζί με τα άρματά τους.

Για να είναι όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα, όπλα όπως το τόξο έπρεπε να τα χειρίζονται πολυάριθμοι, εκπαιδευμένοι άνδρες, και αυτό ήταν εξίσου σημαντικό συστατικό της αποτελεσματικότητάς τους. Οι Κέλτες υστερούσαν στις βολές εξ αποστάσεως και στην ατομική θωράκιση έναντι των Ρωμαίων, που εισέβαλαν στην Αγγλία το 55 π.Χ., το 54 π.Χ. και (επιτυχώς) το 43 μ.Χ. Εξάλλου, τα κελτικά άρματα, αν και τρομερά όπλα, ήταν ευάλωτα απέναντι στους Ρωμαίους τοξότες, και τα οχυρά των Κελτών πάνω σε λόφους, όπως το Οχυρό Μείντεν, δεν ήταν ανθεκτικά απέναντι στις πολιορκητικές τεχνικές των Ρωμαίων. Όμως οι αλληπάλληλες επιτυχίες των Ρωμαίων σε διάφορα περιβάλλοντα οφείλονταν, εκτός από τα κοντά σπαθιά, τα ακόντια και την πανοπλία τους, και στη σιδηρά πειθαρχία τους στη μάχη.

Η απαίτηση κινητοποίησης μεγάλου αριθμού στρατιωτών συντέλεσε στη μεταβολή του χαρακτήρα της πολεμικής σύγκρουσης τουλάχιστον από κάποιες απόψεις, αφού η ικανότητα παράταξης στρατευμάτων έπρεπε να συνοδεύεται από την ικανότητα στέγασης, εξοπλισμού και εφοδιασμού τους με τρόφιμα και νερό. Τέτοιες απαιτήσεις ήταν επαχθείς και γενικά καλύπτονταν φορτώνοντας το βάρος σε υπηκόους και

---

1. Τελετή θυσίας αλόγου. (Όλες οι υποσημειώσεις είναι του μεταφραστή.)

σε υπόδουλους λαούς, καθώς και με κόλπα και τεχνάσματα που έτειναν να ταλαιπωρούν σημαντικά τους εκάστοτε στρατευμένους, στην ξηρά ή στη θάλασσα. Οι τελευταίοι είναι ανώνυμοι όσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας, αφού δεν καταγραφόταν η ατομική υπηρεσία. Ακόμη και όταν καταγραφόταν, λίγα πράγματα μπορούσαν να κάνουν οι στρατευμένοι για να βελτιώσουν τις συνθήκες τους, εκτός αν μπορούσαν να ενισχύσουν την αξία τους μέσα από την άρνησή τους να υπηρετήσουν ή αν ήταν δύσκολο να αντικατασταθούν. Η πρώτη περίπτωση, της οποίας οι πιο χοντροκομμένες εκδοχές είναι οι ανταρσίες και τα πραξικοπήματα, υποδηλώνει το γεγονός ότι η στρατιωτική θητεία εκτελείτο ως επί το πλείστον υπό όρους, ακόμη και στο πλαίσιο των πιο επαχθών συστημάτων και των πιο αυταρχικών ιδεολογιών. Η δεύτερη προέκυπτε όχι μόνο από τις ιδιαίτερες δεξιότητες κάποιων στρατιωτών, αλλά και από τον βαθμό στον οποίο ήταν εφικτή, από καθαρά ποσοτική σκοπιά, η αναπλήρωσή τους από τον εκάστοτε γενικό πληθυσμό, που συχνά είχε περιορισμένο μέγεθος.

Πρόκειται για παραδείγματα των άρρητων συναλλαγών εντός των ενόπλων δυνάμεων, αλλά και μεταξύ τους και ανάμεσα σε αυτές και στα ανθρώπινα και στα φυσικά περιβάλλοντά τους, οι οποίες μάλλον αποτελούσαν ανέκαθεν τα εχέγγυα της στρατιωτικής υπηρεσίας και της χρήσης τέτοιων δυνάμεων. Δε διαθέτουμε στοιχεία για τη φύση αυτών των συναλλαγών, τις δυσκολίες που αντικατόπτριζαν ή τις εντάσεις που προκαλούσαν όσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας, και ιδίως του αρχαίου κόσμου, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν μπορούμε να κάνουμε κάποιες σκέψεις για το συγκεκριμένο θέμα. Μάλιστα, συμβαίνει συχνά στη στρατιωτική ιστορία, όπως και στους άλλους κλάδους, να είμαστε υπο-

χρεωμένοι να αντιπαραβάλουμε το περιορισμένο διαθέσιμο υλικό με τις υποθέσεις που διαμορφώνουμε με βάση τις ανθρωπολογίες, τις κοινωνιολογίες, τις οικονομίες και τα περιβάλλοντα του πολέμου. Όλα αυτά τίθενται σκόπιμα στον πληθυντικό, γιατί δεν πρέπει να υποθέτουμε ότι υπάρχει μόνο ένα από το καθένα, κάτι που αναγκαστικά θα συνεπαγόταν πιο περιορισμένες επιλογές, τόσο για τους ανθρώπους της εκάστοτε εποχής όσο και για τη μετέπειτα ανάλυση.

Για παράδειγμα, ενδεικτική της σπουδαιότητας των συμβολικών παραγόντων του πολέμου είναι η μακραίωνη πρακτική της διεξαγωγής πολεμικών συγκρούσεων σε συγκεκριμένα μέρη, όπως συνέβαινε στην αρχαία Ελλάδα και, αργότερα, στην αγγλοσαξονική Αγγλία. Υπήρχε αντιστοιχία ανάμεσα στα μέρη που ήταν κατάλληλα για συναθροίσεις –δικαστικές, πολιτικές και/ή θρησκευτικές– και ειρηνευτικές τελετές και σε εκείνα που ήταν κατάλληλα για σύγκρουση. Αυτά τα μέρη συχνά ήταν σημεία διάβασης ποταμών, περάσματα, δάση και χερσότοποι, αλλά και συγκεκριμένα τοπόσημα, όπως οι τύμβοι και άλλα μνημεία, τοποθεσίες που έδιναν πρακτικά πλεονεκτήματα, συμπεριλαμβανομένων των σχετικών με την επιμελητεία, όπως η πρόσβαση σε διαύλους επικοινωνίας, η ορατότητα και ο χώρος για συγκέντρωση πολλών ανθρώπων. Όμως επίσης μπορούσαν να έχουν ιερή σημασία και ρητή συσχέτιση με τον θεσμό της βασιλείας, όπως οι τοποθεσίες όπου είχαν φανερωθεί θεοί ή άλλες υπερφυσικές οντότητες, ή οι τύμβοι που συνδέονταν με κάποιον θρυλικό πρόγονο. Τα μέρη αυτά, σε συνδυασμό με τις μάχες που είχαν διεξαχθεί εκεί, γίνονταν ιστορικά ορόσημα και μπορούσαν να παράσχουν εδαφικό έλεγχο και συλλογική ταυτότητα.

Στον αρχαίο κόσμο, όπως και πιο πρόσφατα, οι ηγέτες έπρεπε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις ενός πολυσχι-

δούς περιβάλλοντος ενόσω επιδίωκαν να βρεθούν σε πλεονεκτική θέση και πιο κοντά σε αυτό που θεωρούσαν το πεπρωμένο τους, και δεν υπήρχε μονοδιάστατη άσκηση ελέγχου ή επιρροής. Ούτε σήμερα υπάρχει. Οι άνθρωποι είναι παράγοντες αλλαγής. Έτσι, λοιπόν, οι διάφορες ανθρωπογεωγραφίες σήμαιναν, και εξακολουθούν να σημαίνουν, μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς τη διεξαγωγή πολέμου, καθώς οι άνθρωποι προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα την προνεωτερική εποχή, καθώς οι δυσκολίες της μετακίνησης συνεπάγονταν την αργή διάδοση των τεχνολογικών εξελίξεων. Επιπλέον, παράλληλα με τα μοναδικά γεωγραφικά μοτίβα που δημιουργούνταν, η κουλτούρα παρήγε τρόπον τινά έναν «βρόχο ανάδρασης» που μπορούσε να επιτείνει τις εν λόγω μοναδικές παραλλαγές. Δεν υφίστατο ένας, ενιαίος κόσμος του πολέμου.

Αίγυπτος, Ασσυρία, Περσία

Κατέκτησα τα Σούσα, τη μεγάλη ιερή πόλη, κατοικία των θεών τους και έδρα των μυστηρίων τους. Μπήκα στα παλάτια της, άνοιξα τα θησαυροφυλάκιά τους, όπου είχαν συγκεντρώσει ασήμι και χρυσό, αγαθά και πλούτη [...] Κατέστρεψα το ζιγκουράτ της πόλης. Κομμάτιασα τα αστραφτερά χάλκινα κέρατά της. Ισοπέδωσα τους ναούς της Ελάμ· σκόρπισα στους ανέμους τους θεούς και τις θεές τους. Διέλυσα τους τάφους των παλιών και των νεότερων βασιλιάδων τους· έβγαλα στον Ήλιο τα κόκαλά τους και τα πήρα μακριά, στη γη του Ασούρ. Ερήμωσα τις επαρχίες της Ελάμ και έσπειρα αλάτι στα χωράφια τους.

Ο βασιλιάς της Ασσυρίας Ασουρμπανιπάλ² περιγράφει την κατάληψη των Σουσών, πρωτεύουσας του Ελάμ, στη νοτιοδυτική Περσία, το 653 π.Χ.

Ο ελληνικός κόσμος που επιτέθηκε στην Τροία βρισκόταν επί μεγάλο χρονικό διάστημα στην περιφέρεια αυτοκρατοριών της Μέσης Ανατολής που ήταν πιο ισχυρές από αυτόν και

---

2. Εξελληνισμένο: Σαρδανάπαλος.

αποτέλεσε, μαζί τους, βασικό κέντρο ανάπτυξης της πολεμικής πρακτικής μεταξύ κρατών. Αυτή η εξέλιξη οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αυξημένη δραστηριότητα που επέτρεπε η καλλιέργεια γόνιμων προσχωσιγενών εδαφών που αρδεύονταν από ποτάμια, η οποία μπορούσε να συντηρήσει μεγάλους πληθυσμούς. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα στην περίπτωση της Μεσοποταμίας (Ιράκ), με τις κοιλάδες του Τίγρη και του Ευφράτη, και της Αιγύπτου, με τον Νείλο. Από πολύ παλιά οι πόλεις της Μεσοποταμίας πολεμούσαν μεταξύ τους και ήταν βαριά οχυρωμένες. Η Ουρούκ, όπου πιθανόν εκτυλίσσεται το ποίημα των τελών της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Το έπος του Γκιλγκαμές, αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα: την τέταρτη χιλιετία π.Χ. είχε τείχη μήκους 9,5 χιλιομέτρων. Οι χωμάτινες ράμπες έπαιζαν βασικό ρόλο στις επιθέσεις κατά πόλεων και χρησιμοποιούνταν συχνά στις πολεμικές συγκρούσεις στη Μεσοποταμία. Αρκετές αυτοκρατορίες είχαν ως βάση τους τη συγκεκριμένη περιοχή, εκ των οποίων ξεχωρίζει εκείνη που δημιουργήθηκε γύρω στο 2300 π.Χ. από τον Σαργών τον Μέγα, βασιλιά της Ακκάδ, και η άνοδος και η πτώση τους αντικατόπτριζε συγκρούσεις τόσο εντός της Μεσοποταμίας όσο και με γειτονικές περιοχές.

Οι πολεμικές συγκρούσεις προέκυπταν εν μέρει από τη διεργασία εγκαθίδρυσης, επέκτασης και ανατροπής αυτοκρατοριών. Η αυτοκρατορία, αυτή η εξελισσόμενη μορφή ανθρωπίνης οργάνωσης που υπερέβαινε τα φυλετικά συστήματα, εμφανίστηκε επίσης στην Αίγυπτο, στην Κίνα και στη βόρεια Ινδία. Σε αυτές τις περιοχές αναπτύχθηκαν και τειχισμένες πόλεις· οι πρώτες στην Αίγυπτο υπήρξαν η Νεκχέν (Ιερακόπολη) και η Νακάντα.

Η αιγυπτιακή ιστορία έχει αφήσει σχετική αφθονία τεκμηρίων, μεταξύ των οποίων επιγραφές και καλλιτεχνικές πα-

ραστάσεις. Οι αιγυπτιακές στρατιές εκστράτευαν βόρεια, στην Εγγύς Ανατολή, και νότια, στη Νουβία (βόρειο Σουδάν), και οι συχνές συγκρούσεις συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη του στρατού, που απεικονιζόταν στον γλυπτό διάκοσμο των ναών. Οι Αιγύπτιοι μάλλον έμαθαν τη χρήση των αρμάτων από τους Ύξωζ, που προέρχονταν από την περιοχή της Παλαιστίνης, οι οποίοι κατέκτησαν την Αίγυπτο στο τέλος της περιόδου του Μέσου Βασιλείου (περ. 2040-1640 π.Χ.). Η συνδυασμένη χρήση του σύνθετου τόξου και του ελαφρού, δίτροχου ιππήλατου άρματος, η οποία άρχισε μάλλον στον δέκατο έβδομο αιώνα, απεικονίζεται σε ανάγλυφα ναών που χρονολογούνται την περίοδο του Νέου Βασιλείου (περ. 1550-1077 π.Χ.). Γύρω στο 1460 π.Χ. ο Τούθμωσις Γ' νίκησε χάρη σε αυτά έναν συνασπισμό πόλεων της Συρίας στη Μεγιδδώ· η ταχύτητα και η βλητική δύναμη του έδιναν τη δυνατότητα να πραγματοποιεί κυκλωτικές επιθέσεις με επιτυχία.

Αργότερα τα άρματα έπαιζαν καίριο ρόλο και για την Αίγυπτο και για τον ανταγωνιστή της στην Εγγύς Ανατολή, το βασίλειο των Χετταίων, στην περιοχή της σημερινής Τουρκίας, το οποίο πολέμησε τους Αιγύπτιους στο Καντές το 1274 π.Χ., με τους δύο στρατούς να χρησιμοποιούν πολυάριθμα άρματα, ίσως πέντε με έξι χιλιάδες συνολικά. Ο αιγύπτιος ηγεμόνας Ραμσής Β', που απεικονίζεται ως αρματηλάτης στα ημιανάγλυφα μνημεία στις Θήβες, διακήρυξε τη νίκη του, αλλά στην πραγματικότητα ίσα που κατάφερε να αποφύγει την ήττα. Οι Χετταίοι, που βασιζόνταν πολύ στη χρήση αρμάτων, θεωρούσαν αρωγό τους στον πόλεμο τον Ηλιακό Θεό, και η πρωτεύουσά τους, η Χαττούσα, διέθετε ισχυρά τείχη με προεξέχοντες πύργους καθώς και πύλες με δίδυμους πυργίσκους.

Στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, γύρω στο 1200 π.Χ., έλαβε χώρα μια εκτεταμένη κατάρρευση, που αφορούσε και

την αυτοκρατορία των Χετταίων και ίσως την Τροία, καθώς και η εισβολή των «Λαών της Θάλασσας» στην Αίγυπτο. Οι Χετταίοι είχαν κάπως νωρίς αρχίσει να χρησιμοποιούν σιδερένια όπλα, αλλά σε πολύ περιορισμένη έκταση, ενώ η πρώτη αυτοκρατορία που χρησιμοποίησε συστηματικά τον σίδηρο για πολεμικούς σκοπούς ήταν η Ασσυρία. Έχοντας ως βάση την Άνω Μεσοποταμία, η ακμή της τοποθετείται ιδιαίτερα την περίοδο 911-609 π.Χ. Οι Ασύριοι είχαν στιβαρή ηγεσία, μιλιταριστική κουλτούρα και ένιωθαν πως είχαν την εύνοια των θεών, πρωτίστως του Ασούρ. Οι κατακτήσεις τους περιλάμβαναν τη Βαβυλώνα (689 π.Χ.) και το Ελάμ στη νοτιοδυτική Περσία (653-640 π.Χ.). Η Ασσυρία διέθετε μεγάλο και καλά οργανωμένο στρατό, ικανό να εκστρατεύει και να μάχεται εξίσου επιτυχημένα, που συμπεριλάμβανε ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό ιππικό και γνώριζε τα μυστικά της πολιορκητικής τέχνης. Η τελευταία στερούσε από τους αντιπάλους τη δυνατότητα να νιώθουν ασφαλείς εντός των τειχών τους. Τα εντυπωσιακά πέτρινα ανάγλυφα του ανακτόρου της Νινευής, της ασσυριακής πρωτεύουσας, απεικονίζουν πολιορκίες πόλεων από τα μέσα του έβδομου αιώνα π.Χ., με άντρες να μάχονται από τις κορυφές πολιορκητικών πύργων που προστάτευαν πολιορκητικούς κριούς.

Εκτός από τα μηχανήματα που έρχονταν σε άμεση επαφή με τα τείχη, όπως κατά κύριο λόγο οι πολιορκητικοί κριοί και πύργοι, υπήρχαν και άλλα που εκτόξευαν βλήματα, ιδίως οι καταπέλτες, αν και οι περιορισμοί του βεληνεκούς και της ευθυβολίας τους απαιτούσαν να χρησιμοποιούνται σε μικρές αποστάσεις. Όπως και άλλα όπλα, οι καταπέλτες εξυπηρετούσαν διάφορους σκοπούς και μπορούσαν να στηθούν σε διάφορες εξέδρες. Οι μεγάλοι καταπέλτες εκτόξευαν βαριές πέτρες που προορίζονταν να προκαλέσουν ρήγμα στο τείχος·

οι μεσαίου μεγέθους εκτόξευαν βολίδες· και οι μικροί, που ήταν όπλο χειρός, έριχναν βέλη και μικρές πέτρες που προορίζονταν να αραιώσουν τις τάξεις των αμυνόμενων στις επάλξεις. Τέτοια όπλα κατά προσωπικού παρείχαν ευκαιρίες τακτικής κυριαρχίας, και άρα χρήσης των πολιορκητικών μηχανών πολύ κοντά στα τείχη. Αποτελούσαν, λοιπόν, μια πτυχή της σταδιακής εξέλιξης των πολιορκιών, ενώ στάδια περιλάμβανε, κατά συνέπεια, και η αντίσταση των αμυνόμενων, που έπαιρνε διάφορες όψεις, όπως η εκτόξευση πυρών από την κορυφή του τείχους, ιδίως από τους πύργους, που αποτελούσαν τα πιο ισχυρά τμήματά του. Οι Ασύριοι επίσης διεξήγαν επιχειρήσεις υπονόμησης των τειχών με σήραγγες.

Το ασσυριακό ιππικό βασιζόταν εν μέρει στην ικανότητα εξασφάλισης πολλών και χρήσιμων αλόγων, κάτι που αποτελούσε βασική μέριμνα όλων των αυτοκρατοριών που στηρίζονταν στη χρήση ιππικού και παρέμεινε κρίσιμος παράγοντας επιτυχίας έως τον δέκατο όγδοο αιώνα, όπως στην περίπτωση των Αφγανών στην Ινδία, από τη δεκαετία του 1750 μ.Χ. έως τη δεκαετία του 1790 μ.Χ. Οι Ασύριοι προτιμούσαν βαριά άρματα, με τέσσερα αντί δύο άλογα, τα οποία μετέφεραν τέσσερις πολεμιστές αντί δύο, με αποτέλεσμα πολύ αυξημένη δύναμη πυρός.

Η Ασσυρία κυρίευσε τη Μέμφιδα το 671 π.Χ. και τις Θήβες το 663 π.Χ., σε μια εντυπωσιακή επίδειξη της ικανότητάς της να εκπορθεί αιγυπτιακές πόλεις, αλλά ο όλος μηχανισμός που χρειαζόταν για τέτοια επιτεύγματα εξασθενούσε, με συνέπεια να ανατραπεί στα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ. από μια βαβυλωνιακή εξέγερση και από την άνοδο των Μήδων στην Περσία.

Η περιφερειακή σύγκρουση έληξε με την επικράτηση των Περσών υπό την ηγεσία του Κύρου του Μεγάλου (β. 559-530

π.Χ.), που κατέκτησε την αυτοκρατορία των Μήδων το 550 π.Χ., κατέλυσε τη Βαβυλωνιακή Αυτοκρατορία το 539 π.Χ. και δημιούργησε τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία που είχε γνωρίσει ως τότε ο κόσμος. Ένας από τους τίτλους που έφερε ήταν «Βασιλιάς των Τεσσάρων Γωνιών του Κόσμου». Οι Πέρσες, όπως οι Ασσύριοι, ήταν δεινοί ιππείς και πολιορκητές.

Όταν το 547 π.Χ. ο Κύρος νίκησε στη Θύμβρη τον βασιλιά των Λυδών Κροίσο, γιατί, όπως λέγεται, τα άλογα των Λυδών τρόμαξαν από την οσμή των καμηλών του, ο στρατηγός του, ο Άρπαγος, κατέκτησε τις πλούσιες ελληνικές πόλεις των ιωνικών ακτών της Μικράς Ασίας, ένα μείζον κομμάτι του ελληνικού κόσμου. Οι Πέρσες απέκλειαν τον οχυρωμένο στόχο τους στήνοντας περιμετρικό πρόχωμα, για να τον εξαντλήσουν και να τον καταλάβουν με έφοδο. Οι Έλληνες αντέδρασαν τον πέμπτο αιώνα π.Χ. ενισχύοντας τις οχυρώσεις τους: έχτιζαν πιο ψηλούς πύργους και λάξευαν πιο προσεκτικά τη λιθοδομή τους.

Οι Πέρσες, όπως και οι άλλες αυτοκρατορίες, δεν ήταν εξίσου αποτελεσματικοί υπό όλες τις συνθήκες. Έτσι, ο Κύρος σκοτώθηκε από τους νομάδες Μασσαγέτες κατά τη διάρκεια εκστρατείας του στην Κεντρική Ασία, που πολύ συχνά αποδεικνυόταν απειλητική περιοχή για δυνάμεις που εισέβαλλαν από την Περσία – ένα μοτίβο που φανερώνεται επανειλημμένα σε εκστρατείες έως τον δέκατο όγδοο αιώνα. Συχνά, ωστόσο, οι πηγές είναι περιορισμένες. Έτσι, λοιπόν, γνωρίζουμε την τοποθεσία της Μάχης της Ωπιδας, που διεξήχθη το 539 π.Χ. και έληξε με την ήττα των Βαβυλωνίων, αλλά όχι τα αίτια της ήττας τους. Το ίδιο ισχύει όσον αφορά τη νίκη του Καμβύση Β' επί των Αιγυπτίων, στο Πηλούσιο, το 525 π.Χ., την οποία ακολούθησε η επιτυχημένη πολιορκία της Μέμφιδας και η εδραίωση του ελέγχου των Περσών στην Αίγυπτο

αλλά και της επικυριαρχίας τους στην ανατολική Λιβύη. Επρόκειτο για εντυπωσιακό παράδειγμα προβολής ισχύος και για την πρώτη από μια σειρά γρήγορων κατακτήσεων της Αιγύπτου, που φανέρωσαν τόσο το πόσο εκπληκτικά ευάλωτη ήταν (πράγμα που έμελλε, στην περίπτωση του Μεγάλου Αλεξάνδρου, να επηρεάσει την ίδια την Περσία) όσο και την παντελή έλλειψη προφανών αμυντικών τοποθεσιών.

Οι παραμεθόριες ζώνες αποτελούσαν πρόβλημα για όλες τις αυτοκρατορίες, κυρίως λόγω της ανυπαρξίας σαφών συνόρων, σε συνδυασμό με τις διαδεδομένες επεκτατικές βλέψεις. Η πανίσχυρη Περσική Αυτοκρατορία δεν αποτελούσε εξαίρεση. Λόγω της μεγάλης της έκτασης, εξαρτιόταν εν μέρει από το κατά πόσο μπορούσε να προβάλλει μια εικόνα επιτυχίας, με την εξάρτηση αυτή να ενισχύει την αποφασισικότητά της να συντρίψει την όποια αντίσταση από τον ελληνικό κόσμο. Το 513 π.Χ. οι Πέρσες υπό την ηγεσία του Δαρείου Α΄ του Μεγάλου (β. 522-486 π.Χ.) κατέκτησαν τη Θράκη, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διαδικασίας επέκτασης, και το 494-493 π.Χ. κατέπνιξαν μια εξέγερση που είχε ξεσπάσει το 499 π.Χ. στις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας, στις ανατολικές ακτές του Αιγαίου, οι οποίες είχαν υποταχθεί το 546-545 π.Χ.

Έπειτα ο Δαρείος αποφάσισε να τιμωρήσει την Αθήνα και την Ερέτρια (στο νησί της Εύβοιας), που είχαν υποστηρίξει την εξέγερση, με σκοπό να αποτρέψει άλλες παρόμοιες δράσεις. Το 490 π.Χ. μια εκστρατευτική δύναμη κατέκτησε τις Κυκλάδες, κατέστρεψε την Ερέτρια και πραγματοποίησε απόβαση στον Μαραθώνα, στην ηπειρωτική Ελλάδα. Όμως η ταχεία αντίδραση των Αθηναίων οδήγησε στην ήττα αυτής της αριθμητικά υπέρτερης δύναμης, που δεν πρόλαβε να αναπτυχθεί επαρκώς πέρα από το προγεφύρωμα. Η μάχη χάρισε εν πολλοίς στους Αθηναίους την αίσθηση ενός ιδιαίτερου πεπρω-

μένου. Ο Δαρείος έβλεπε την αποτυχία απλώς ως ένα στάδιο της εκδίκησης, οπότε θέλησε να πάρει τη ρεβάνς, αλλά ανέβαλε τη νέα εκστρατεία εξαιτίας μιας εξέγερσης στην Αίγυπτο το 486 π.Χ.

Ο διάδοχός του, ο Ξέρξης, γεφύρωσε τον Ελλήσποντο (Δαρδανέλια) το 480 π.Χ. για να διαπεραιώσει στην Ελλάδα τον κολοσσιαίο στρατό του. Τότε πολλά ελληνικά κράτη παρέμειναν ουδέτερα ή συμμαχισαν με τον Ξέρξη, όπως οι Θεσσαλοί και οι Βοιωτοί. Μια ελληνική στρατιωτική δύναμη που αποπειράθηκε να αντισταθεί στην περσική προέλαση προς τον νότο, στις Θερμοπύλες, υπερφαλαγγίστηκε χάρη στην υπόδειξη ενός παρακαμπτήριου περάσματος από έναν προδότη. Οι Έλληνες υποχώρησαν, αφήνοντας στο Στενό των Θερμοπυλών μια μικρή, στον πυρήνα της σπαρτιατική, οπισθοφυλακή υπό την ηγεσία του βασιλιά Λεωνίδα, που πολέμησε μέχρις εσχάτων. Οι Πέρσες προχώρησαν στην κατάληψη της Αθήνας.

Πολύ διαφορετική υπήρξε η έκβαση στη θάλασσα, όπου ένας περσικός στόλος πολύ μεγαλύτερος από τον ελληνικό, αλλά θαλασσοδαρμένος, ηττήθηκε στα στενά της Σαλαμίνας, όταν στριμώχτηκαν τα πλοία του και αντιμετώπισαν δυσκολίες σχηματισμού. Σύγχρονες αναπαραστάσεις τριήρων σε πλήρη κλίμακα, ενός είδους γαλέρας της Κλασικής Εποχής, καθώς και η χρήση τους συντέλεσαν τα μάλα στην κατανόηση των επιλογών εκείνης της περιόδου. Τα κωπήλατα πλοία μπορούσαν να φέρουν έμβολο στην πλώρη, αλλά η συνήθης τακτική ήταν ο βομβαρδισμός με καταπέλτες, τόξα και ακόντια, για την αποδυνάμωση του εχθρικού πληρώματος πριν από το ρεσάλτο – μια τεχνική που εφαρμοζόταν ακόμη το 1571 μ.Χ., στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου, στην οποία οι χριστιανοί σύμμαχοι νίκησαν τους Οθωμανούς Τούρκους. Αυτά τα

σκάφη χρειάζονταν πολυάριθμους κωπηλάτες, κάτι που περιορίζε την εμβέλεια πλεύσης, καθώς έπρεπε να κάνουν συχνές στάσεις ανεφοδιασμού και άρα να κινούνται κοντά στην ακτογραμμή. Μετά τη Σαλαμίνα ο Ξέρξης εγκατέλειψε την Ελλάδα, ενώ ο γαμπρός του, ο Μαρδόνιος, ηττήθηκε σε χερσαία μάχη στις Πλαταιές το 479 π.Χ., παρότι διέθετε σημαντικές δυνάμεις. Στη συνέχεια οι Πέρσες έχασαν τον έλεγχο των περιοχών που είχαν κατακτήσει το 480 π.Χ.

Η επιγραφή στο βάθρο του κατεστραμμένου αγάλματος που συναντά ο ταξιδιώτης στο ποίημα του Πέρσου Μπυς Σέλλεϋ Οζυμανδίας (1818) –«Οζυμανδίας, το όνομά μου, Βασιλιάς των Βασιλιάδων. / Του κόσμου δυνατοί, απελπιστείτε: ιδού τα έργα μου, τα θαύματα!»– μοιάζει να σχολιάζει την άνοδο και την πτώση των αυτοκρατοριών. Μάλιστα, ο Σέλλεϋ εκφράζει ένα αίσθημα ματαιότητας: «Δεν απομένει τίποτε άλλο: ολόγουρα στην παρακμή που έθρεψε / το κολοσσιαίο αυτό ερείπιο, στυγνή, των οριζόντων / άμμος, απέραντη απλώνει ερημιά και ίση γη». Πιθανώς ο Σέλλεϋ εμπνεύστηκε από την ανακοίνωση του Βρετανικού Μουσείου ότι είχε αποκτήσει θραύσμα αγάλματος του πανίσχυρου Ραμσή Β΄ της Αιγύπτου (β. 1279-1213 π.Χ.), και το όνομα Οζυμανδίας αποτελεί την ελληνική εκδοχή μέρους του βασιλικού του ονόματος. Το ποίημα προοιωνίσε εύλογα τον αναστοχασμό της πρόσφατης πτώσης του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, το 1815, προσδίδοντας μάλιστα στην ιστορία έναν κυκλικό χαρακτήρα, με τον πόλεμο να καταβροχθίζει τα επιτεύγματά της και να τσακίζει τους υπερήφανους. Επρόκειτο, βέβαια, για μια αντίδραση στα πλαίσια της αντικουλτούρας, όπως θα ανέμενε κανείς από ρομαντικές φυσιογνωμίες σαν τον Σέλλεϋ, όποτε έριχναν το βλέμμα τους στη διεργασία και στα προϊόντα του πολιτισμού και, πιο συγκεκριμένα, στον μιλιταρισμό.

Η προσέγγιση αυτή, ωστόσο, γίνεται προβληματική υπό το πρίσμα των αξιών του αρχαίου κόσμου. Η στήριξη στην ένοπλη βία αντικατόπτριζε ανάγκες και αξίες. Ύπήρχαν οικονομικά κίνητρα για τον έλεγχο εδαφών, πλουτοπαραγωγικών πηγών και ανθρώπων, αλλά και οι πιέσεις των κοινωνικών ρόλων, των ιεραρχιών και των κυρίαρχων προτύπων αρρενωπότητας. Επιπλέον, ο πόλεμος εκλαμβάνόταν ως κάτι το φυσικό, αναγκαίο και αναπόφευκτο. Ήταν μέρος της θεϊκής τάξης πραγμάτων, η μάλιστα της θεϊκής οργής, αντιστοιχούσε στη βία των στοιχείων της φύσης και αποτελούσε τον ορθό, έντιμο και δίκαιο τρόπο διευθέτησης των διαφορών.